

”JAHON SAVDOSINI ERKINLASHTIRISHNING MILLIY IQTISODIYOTLARGA TA’SIRI NAZARIYALARI“

Yaxyayeva Mushtariybonu Yusub qizi

University: Toshkent Davlat Iqtisodiyot Universiteti,

Jahon Iqtisodiyoti fakulteti

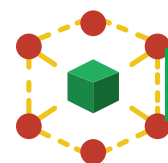
magistratura 2-bosqich talabasi

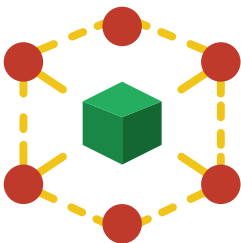
[email: mushtariybonu2910@gmail.com](mailto:mushtariybonu2910@gmail.com)

ANOTATSIYA

Ushbu maqolada jahon savdosini erkinlashtirish jarayonining milliy iqtisodiyotlarga ko'p qirrali ta'siri nazariy jihatdan tahlil etiladi. Tadqiqotda klassik va neoklassik savdo nazariyalaridan tortib zamonaviy yangi savdo nazariyalarigacha bo'lgan konseptual yondashuvlar qiyosiy tarzda ko'rib chiqiladi. Xususan, Rikardo qiyosiy ustunlik modeli, Xekshep–Olin omillar ta'minoti nazariyasi, Pol Krugmanning monopolistik raqobat asosidagi yangi savdo nazariyasi hamda Melits modeli doirasidagi firma darajasidagi samaradorlik masalalari muhokama qilinadi. Maqolada savdo erkinlashtirishining milliy iqtisodiyotlarga ijobiy ta'sirlari — resurslarning samarali taqsimlanishi, texnologiya transferi, iqtisodiy o'sish sur'atlarining tezlashishi va iste'molchilar farovonligining oshishi — bilan bir qatorda salbiy oqibatlari ham — sanoatning parchalanishi, ishsizlik darajasining oshishi, tashqi bozorlarga qaramlikning kuchayishi va daromadlar tengsizligi — atroflicha tahlil qilinadi. Bundan tashqari, rivojlanayotgan mamlakatlar misolida savdo erkinlashtirishining asimmetrik oqibatlari va proteksionizm bilan erkin savdo o'rtasidagi muvozanat masalasi alohida yoritiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, savdo erkinlashtirishining milliy iqtisodiyotga ta'siri bir xil emas va u mamlakatning institutsional salohiyati, sanoat tarkibi hamda makroiqtisodiy siyosatga bog'liq holda farqlanadi.

Kalit so'zlar: Savdo erkinlashtirish, milliy iqtisodiyot, qiyosiy ustunlik, yangi savdo nazariyasi, proteksionizm, iqtisodiy integratsiya, savdo siyosati, resurslar taqsimoti, daromadlar tengsizligi, globallashuv, tarif va notarif to'siqlar, eksport diversifikatsiyasi.

ASOSIY QISM

Jahon savdosini erkinlashtirish — xalqaro tovar va xizmatlar almashinuviga qo'yiladigan to'siqlarni bosqichma-bosqich kamaytirib borish jarayoni — zamonaviy iqtisodiy siyosatning markaziy masalalaridan biriga aylangan. XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab, ayniqsa GATT va keyinroq Jahon Savdo Tashkiloti (JST) tuzilganidan so'ng, savdo erkinlashtirish global miqyosda jadal sur'atlar bilan kechdi. Biroq bu jarayon nafaqat iqtisodiy o'sishni rag'batlantiribgina qolmay, balki turli mamlakatlarda turlicha oqibatlarga ham olib keldi. Ayrim mamlakatlar uchun savdo eshiklarining ochilishi iqtisodiy taraqqiyotni tezlashtirdi, boshqalari uchun esa mahalliy sanoatning inqiroziga va ijtimoiy muammolarning chuqurlashishiga sabab bo'ldi. Shu bois, savdo erkinlashtirishining milliy iqtisodiyotlarga ta'sirini nazariy jihatdan to'g'ri tushunish ham ilmiy, ham amaliy ahamiyat kasb etadi. Ushbu maqolada klassik nazariyalardan tortib zamonaviy yondashuvlarga bo'lgan konseptual modellar qiyosiy tarzda tahlil qilinadi.

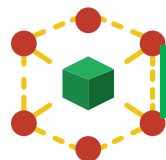
Adam Smit va mutlaq ustunlik nazariyasi

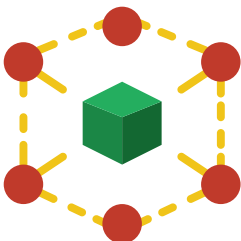
Savdo erkinlashtirishning ilk nazariy asoslaridan biri Adam Smit tomonidan XVIII asrda shakllantirilgan mutlaq ustunlik konsepsiyasidir.

Smitning ta'kidlashicha, har bir mamlakat o'zini boshqa mamlakatlarga nisbatan samaraliroq ishlab chiqara oladigan mahsulotga ixtisoslashishi va ortiqcha miqdorini eksport qilishi kerak. Bu yondashuv bo'yicha erkin savdo barcha ishtirokchilar uchun o'zaro manfaatli, chunki resurslar eng samarali yo'nalishga yo'naltiriladi. Biroq Smit nazariyasi muhim bir savolga javob bera olmadi: agar biror mamlakat hech qanday mahsulotda mutlaq ustunlikka ega bo'lmasa, u xalqaro savdodan manfaat keltira oladimi?

David Rikardo va iyosiy ustunlik nazariyasi

Bu savollarga 1817 yilda David Rikardo o'zining qiyosiy ustunlik (comparative advantage) nazariyasi bilan javob berdi. Rikardoning asosiy g'oyasiga ko'ra, mamlakat hatto hamma sohada kamroq samarali bo'lsa ham, o'zining nisbiy ustunligi bor sohalarga ixtisoslashib, savdodan foyda keltirishi mumkin. Rikardo Angliya va Portugaliya misolida ko'rsatdiki, agar Angliya mato ishlab chiqarishda, Portugaliya esa vino ishlab chiqarishda nisbiy afzallikka ega bo'lsa, ikki mamlakat ham ixtisoslashish va savdo orqali ko'proq iste'mol qila oladi. Bu nazariya erkin savdoning milliy daromadni oshiruvchi mexanizm ekanligini matematik jihatdan asoslab berdi va bugungi kunda ham xalqaro savdo nazariyasining poydevori hisoblanadi. Shu bilan birga, Rikardo modeli bir qator muhim shartlarni — mehnat yagona ishlab chiqarish omili ekanligi, texnologiyalar o'zgarmasligi, transport xarajatlarining yo'qligi — nazarda tutadi, bu esa uni haqiqiy iqtisodiy sharoitlarda qo'llash imkoniyatini cheklaydi.

Xeksher–Olin nazariyasi va omillar ta'minoti

XX asrning boshida shved iqtisodchilari Eli Xeksher va Bertil Olin qiyosiy ustunlik nazariyasini boyitib, omillar ta'minoti (factor endowment) kontsepsiyasini ilgari surdilar. Bu nazariyaga ko'ra, mamlakat o'zida mo'l-ko'l mavjud bo'lgan ishlab chiqarish omilini (kapital, mehnat yoki yer) ko'proq talab qiluvchi mahsulotni eksport qiladi. Masalan, mehnat resurslari ko'p, kapital esa kam bo'lgan mamlakat mehnat ko'p talab qiladigan tovarlarni — to'qimachilik mahsulotlari, qishloq xo'jaligi — eksport qilishda afzallikka ega. Kapital bilan boy mamlakatlar esa texnologik jihatdan murakkab mahsulotlar ishlab chiqarishda ustunlik qozonadi. Xeksher–Olin nazariyasi savdo erkinlashtirishining milliy daromad taqsimotiga ta'sirini tushuntirishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Stolper–Samuelson teoremasi esa bu nazariyani yanada rivojlantirib, erkin savdoning mo'l omil egalarini boyitishi, ammo kam omil egalariga zarar yetkazishi mumkinligini ko'rsatdi — bu kashfiyot savdo siyosatining siyosiy iqtisodi uchun juda muhim ahamiyat kasb etadi.

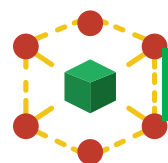
Pol Krugmanning monopolistik raqobat modeli

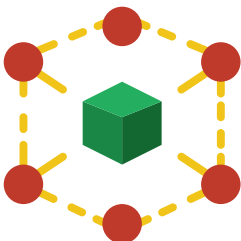
Krugmanning asosiy hissasi shundan iboratki, u xalqaro savdoning muhim qismini klassik ustunlik emas, balki miqyos iqtisodiyoti (economies of scale) va mahsulot differentsiatsiyasi bilan izohladi. Uning modeliga ko'ra, iste'molchilar xilma-xil mahsulotlarni xohlaydigan sharoitda mamlakatlar bir-biriga o'xshash, ammo har xil navdagi mahsulotlarni almashinadi — bu hodisa sanoat ichidagi savdo (intra-industry trade) deb ataladi. Masalan, Germaniya ham Yaponiyaga avtomobil sotadi, ham undan avtomobil sotib oladi, chunki har ikki tomonning iste'molchilari xilma-xillikka intiladi. Krugman nazariyasi savdo erkinlashtirishining milliy iqtisodiyotga ta'sirini yangicha talqin etdi: erkin savdo faqat samarali taqsimlash orqali emas, balki miqyos iqtisodiyotini faollashtirib, ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish orqali ham milliy farovonlikni oshiradi.

Melits Mg' modeli va firmalar 'darajasidagi samaradorlik

2003 yilda Mark Melits yangi savdo nazariyasini firma darajasiga tushirib, muhim konseptual yangilik kiritdi. Melits modeliga ko'ra, erkin savdo sharoitida barcha firmalar bir xil darajada foyda ko'rmaydi. Faqat yuqori samaradorlikka ega firmalar eksport bozorlariga kirishi, past samaradorlikdagilar esa raqobatga dosh bera olmay bozordan chiqib ketishi mumkin. Bu jarayon — "chiqib ketish effekti" — milliy iqtisodiyot uchun ikki xil oqibat yaratadi: bir tomondan, resurslar samarasiz firmalardan samarali firmalarga qayta taqsimlanadi va umumiy mahsuldorlik oshadi; boshqa tomondan, ko'plab kichik firmalar va ular xodimlarining manfaatlari zarar ko'rishi mumkin. Shu tariqa Melits modeli savdo erkinlashtirishining g'oliblar va mag'lublar yaratuvchi murakkab mexanizm ekanligini nazariy asoslab berdi.

Yangi-yangi savdo nazariyalari

Yaqin o'n yilliklarda global qiymat zanjirlari (Global Value Chains — GVC) va ishlab chiqarishning xalqaro miqyosda parchalanishi (fragmentation of production) hodisasini tushuntirish uchun yanada murakkab nazariy modellar paydo bo'ldi. Bu yondashuvlarga ko'ra, bugungi kunda mamlakatlar tayyor mahsulot emas, balki ishlab chiqarish zanjirining alohida bosqichlarida ixtisoslashadilar. Masalan, iPhone dizayni AQShda yaratiladi, chiplari Tayvan va Janubiy Koreyada ishlab chiqariladi, yig'ish ishlari Xitoyda amalga oshiriladi. Bu hodisa savdo erkinlashtirishining milliy iqtisodiyotlarga ta'sirini yanada murakkablashtiradi, chunki bitta mamlakatning tarif siyosati butun xalqaro ishlab chiqarish tarmog'ini izdan chiqarishi mumkin.

Savdo erkinlashtirishining ijobiy ta'sirlari

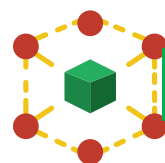
Erkin savdoning milliy iqtisodiyotga ko'rsatadigan eng muhim ijobiy ta'sirlaridan biri resurslarni optimal taqsimlashdir. Proteksionistik siyosat sharoitida sun'iy ravishda himoyalangan tarmoqlarga ortiqcha resurslar yo'naltiriladi. Savdo to'siqlarining olib tashlanishi bilan kapital, mehnat va boshqa ishlab chiqarish omillari mamlakatning haqiqiy qiyosiy ustunligi bor tarmoqlariga oqa boshlaydi. Bu jarayon milliy daromadni oshiradi va iqtisodiyotning umumiy samaradorligini yaxshilaydi.

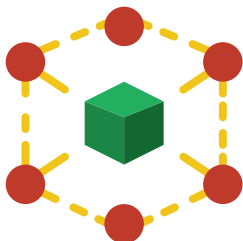
Texnologiya transferi va innovatsiyalar

Savdo erkinlashtirish texnologiyalar va bilimlarning mamlakatlar o'rtasida erkin oqishini ta'minlaydi. Import orqali mamlakatlar ilg'or texnologiyalar asosida yaratilgan mahsulotlar bilan tanishadi va vaqt o'tib ularni o'zlashtirishi mumkin. Xorijiy to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar esa texnologiya transferining yanada samarali kanali hisoblanadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ochiq iqtisodiyotlarda innovatsiya sur'atlari yuqoriroq bo'ladi, chunki xalqaro raqobat mahalliy firmalarni doimiy yangilanishga undaydi.

XULOSA

Jahon savdosini erkinlashtirishning milliy iqtisodiyotlarga ta'siri nazariyalari bir necha asrlik intellektual taraqqiyot mahsuli bo'lib, Rikardoning qiyosiy ustunlik g'oyasidan Krugmanning yangi savdo nazariyasigacha va Melitsning firma darajasidagi modellarigacha keng spektrni o'z ichiga oladi. Ushbu nazariyalarning barchasi muayyan haqiqatni aks ettiradi va milliy iqtisodiyot siyosatini shakllantirishda muhim amaliy ahamiyat kasb etadi. Savdo erkinlashtirishining ijobiy ta'sirlari — resurslarning samarali taqsimlanishi, texnologiya transferi, iste'molchilar farovonligining oshishi, iqtisodiy o'sish — real va katta. Biroq salbiy oqibatlar ham inkor etib bo'lmaydi: tarkibiy ishsizlik, daromadlar tengsizligi, tashqi bozorlarga qaramlik va rivojlanayotgan mamlakatlar uchun asimmetrik natijalar jiddiy muammolar bo'lib qolmoqda.

Shu sababli, zamonaviy iqtisodiy fikrning xulosi shundan iborat: savdo erkinlashtirish o'z-o'zicha na mutlaq yaxshi, na mutlaq yomon siyosat.

Uning muvaffaqiyati ko'p jihatdan mamlakatning institutsional salohiyatiga, sanoat tarkibiga, daromadlarni qayta taqsimlash mexanizmlariga va savdo siyosati bilan boshqa iqtisodiy siyosatlar o'rtasidagi uyғunlikka bog'liq.

Kelajakda global qiymat zanjirlari, sun'iy intellekt va geosiyosiy raqobatning kuchayishi savdo erkinlashtirish nazariyasini yanada boyitishini va yangi konseptual yondashuvlarni talab qilishini kutish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Krugman, P., Obstfeld, M., & Melitz, M. International Economics: Theory and Policy (11-nashr). New York: Pearson Education. — 2018-yil.
2. Rodrik, D. Straight Talk on Trade: Ideas for a Sane World Economy. Princeton: Princeton University Press. — 2018-yil.
3. Baldwin, R. The Globotics Upheaval: Globalization, Robotics, and the Future of Work. Oxford: Oxford University Press. — 2019-yil.
4. World Bank. World Development Report 2020: Trading for Development in the Age of Global Value Chains. Washington DC: World Bank Publications. — 2020-yil.
5. International Monetary Fund. World Economic Outlook: Global Manufacturing Downturn, Rising Trade Barriers. Washington DC: IMF Publications. — 2019-yil. — B. 85–132.

Saytlar

1. Jahon Savdo Tashkiloti (JST) rasmiy sayti — savdo statistikasi va siyosat hujjatlari: <https://www.wto.org>
2. Xalqaro Valyuta Fondi — savdo va iqtisodiy o'sish bo'yicha tadqiqotlar: <https://www.imf.org>
3. Jahon Banki — rivojlanayotgan mamlakatlar savdosi va iqtisodiy tahlillar: <https://www.worldbank.org>

